

UOT 821 (091)

KÖNÜL MƏMMƏDOVA***SARI AŞIĞ BAYATILARININ OBRAZLAR SİSTEMİ**

Məqalədə Azərbaycan folklorşünaslığında “bayatı ustası” kimi tanınan Sarı Aşığın yaradıcılığında mühüm yeri tutan bayatıların obrazlar sistemi tədqiq olunur. Müəllif əvvəlcə Sarı Aşığın bayatılarını məzmununa görə təsnif etmiş və onları dörd hissəyə ayırmışdır: eşq-məhəbbət, vüsal və ayrılıq mövzusunda olan örnəklər; təbiət tərrənümü ilə bağlı nümunələr; el-oba dərdi və Vətən həsrəti ilə bağlı örnəklər; insani əxlaq və başqa mənəvi dəyərləri əks etdirən nümunələr. Sarı Aşığın bayatılarının bu şəkildə təsnifi onun obrazlar sisteminin öyrənilməsi üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Bundan əlavə, məqalədə obrazlar sisteminə daxil edilən aşıq-məşuq obrazları poetik xüsusiyyətlərinə görə də öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Sarı Aşıq, bayatı, obrazlar sistemi, poetika, təsnifat, məzmun.

Bayatının Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında və bütövlükdə xalq mənəviyyatında yeri haqqında fikirləşəndə istər-istəməz yadımıza böyük şairimiz Səməd Vurğunun məşhur “Vaqif” dramında baş qəhrəmanın dilindən deyilmiş və dillər əzbəri olmuş klassik misraları düşür:

Küllü Qarabağın abi-həyatı,
Nərmə-nazik bayatıdır, bayatı!

Bayatının ruhumuzu qidalandıran həyat çeşməsi olduğu “Vaqif” dramında böyük şairin dövrü və mühiti ilə bağlı, eləcə də, əsərdəki dramatik vəziyyətlə əlaqədar yalnız Qarabağa nisbət verilsə də, indiki halda bunu bütün Azərbaycana şamil etmək olar. Doğrudan da, Azərbaycan şifahi və yazılı şeir şəkilləri arasında bayatıdan kütləvi və bayatıdan təsirlisini təsəvvürə gətirmək çox çətindir.

Poeziyamız tarixində Sarı Aşığa qədər də, Sarı Aşıqdan sonra da ilhamını və qələmini bayatı yaradıcılığında sınayan aşıq və şairlərimiz olmuşdur və sözügedən janrda gözəl nümunələr yaratmışdır (1). Ancaq onlardan heç birinin adı bayatı ilə bu qədər yaxından bağlanmışdır və heç biri Sarı Aşığın fəth etdiyi bayatı zirvəsini fəth edə bilməmişdir. Biz bu fəsildə bunun səbəblərini Sarı Aşığın bayatılarını dərinləndirən və ətraflı təhlil etməklə, ustad aşığın bayatı poetikasına gətirdiyi böyük yenilikləri araşdırmaqla işıqlandırmağa çalışacağıq.

Məzmun-mündəricə baxımından Sarı Aşıq bayatılarını əsasən dörd hissəyə ayırmaq olar:
Eşq-məhəbbət, vüsal və ayrılıq mövzusunda olan örnəklər;
Təbiət tərrənümü ilə bağlı nümunələr;
El-oba dərdi və Vətən həsrəti ilə bağlı örnəklər;
İnsani əxlaq və başqa mənəvi dəyərləri əks etdirən nümunələr.

Bir çox hallarda bu mövzulardan birinin cizgiləri digərinin sərrast və təsirli ifadəsinə xidmət edir, yəni onlar bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tərrənüm olunurlar.

Sarı Aşığın bayatı yaradıcılığında vəfa və sədaqət, mərdlik və cəsarət, comərdlik və səxavət, şəfqət və mərhəmət, sadəlik və səmimiyyət kimi insani xislətlər nə qədər ruh yüksəkliyi ilə tərrənüm olunursa, onların əksi olan dönüklük və xəyanət, namərdlik və qorxaqlıq, xəsislik və xudbinlik, sərlək və daşürəklilik, harınlıq və ikiüzlülük bir o qədər dərin ikrah hissi ilə ifşa edilir (2). Amma bunların hamısı, yəni insana xas olan müsbət xüsusiyyətlər də, onun təbiətindəki mənfi cəhətlər də ustad sənətkarın yaradıcılığından qırmızı xətlə keçən xeyirlə şərin mübarizəsindən qaynaqlanır, bu mübarizə ilə bağlı şəkildə üzə çıxır.

Bu mənada xeyir ilə şəər, yaxşılıq ilə yamanlıq ortasındakı ziddiyyət və mübarizə Sarı Aşıq lirikasının əsas konfliktini təşkil edir. Sarı Aşıq lirikasının, xüsusən bayatı yaradıcılığının

ideyalar və obrazlar aləmini aydın təsəvvür etmək üçün sözügedən lirik konfliktin üzərində ətraflı və hərtərəfli mülahizə yürütmək tələb olunur.

Ustad aşığın bayatılarında lirik konfliktin bir qütbündə xeyiri təmsil edən yaxşılıq və məhəbbət dayanırsa, digər qütbündə şəri təmsil edən yamanlıq və ədavət durur. Bu qütbləşməni ümumi ideyalardan konkret obrazlara köçürəsi olsaq, konfliktin bir tərəfində Aşıq ilə Yaxşını, digər tərəfində Yaman bəyi görürük. Bunları yaxından müşahidə etmək üçün aşağıdakı misallara diqqət yetirmək kifayətdir:

Qarşıda ha İrandı,
Ha Rumdu, ha İrandı.
Yamana baxmaz Aşıq,
Yaxşından ayırandı (3, s. 34).

yaxud:

Bağların aramı su,
Aşığa haram su.
Yamandan betər kəsib,
Yaxşınan aramı su (3, s. 41).

Bəzi bayatı nümunələrində isə poetik fikir və obraz o dərəcədə ümumiləşdirilir ki, Yaxşı və Yaman, şəxs adlarından daha çox xeyiri və şəri simvolizə edən ümumi sifət və anlayışları ifadə edir. Məsələn:

Mən Aşıq keçdi məndən,
Ox dəydi, keçdi məndən.
Yaxşıya körpü oldum,
Yaman da keçdi məndən (3, s. 52).

yaxud:

Qannısan, yaxşı dağlar
Yaman da, yaxşı da dağlar.
Hər kəsin bir dağı var,
Aşığı Yaxşı dağlar (3, s. 34).

Tədqiqatımızın müxtəlif yerlərində müxtəlif münasibətlə Aşıq və Yaxşı obrazları üzərində dəfələrlə fikir-mülahizələr bildirmişik və bundan sonra da bildirəcəyik. Odur ki, lirik konfliktin digər qütbündə dayanan Yaman obrazı ilə bağlı fikirləri burada davam etdirmək başqa nöqteyi-nəzərdən də ciddi maraq doğurur. Məsələ burasındadır ki, Sarı Aşığın bayatıları arasında Yaman bəyin adı hallanan bəzi nümunələr ustad aşığın həyatının və taleyinin təlatümlü dövrləri, faciəli anları haqqında qiymətli məlumatlar da verir. Məsələn:

O yar mənim yarımdı,
Yamanlar da yar umdu.
Aşığın qaçaq yeri
Ya İrandı, ya Rumdu (3, s. 56).

yaxud:

Mən Aşıq amanatdı,
Gəlməsin Yaman atdı.
Keçirt mənu bu çaydan,
Yar gözlər, aman atdı! (3, s. 59).

Əgər dərinə diqqət yetirilsə, istər birinci, istərsə də ikinci nümunədən Sarı Aşığın öz

məhəbbəti yolunda Yaman bəy tərəfindən ciddi təzyiqlərə və təqiblərə məruz qaldığını müşahidə etmək çətin deyildir.

Bununla belə, Haqq Aşığının öz sevgisindən dönməzliyi və imkan daxilində sona qədər öz əhdi uğrunda və ən başlıcası, Yaxşının bəxti uğrunda mübarizliyi də bir sıra nümunələrdə öz əksini tapmışdır. Bu cəhətdən onun aşağıdakı bayatıları xüsusilə diqqətəlayiqdir:

Atdanmışam, düşmənəm,
Yamanlığa düşmənəm.
Aşığam, Yaxşı yarın
Heç yadına düşmənəm (3, s. 30).

yaxud:

Bu qala yaman qala,
Düşmüşəm yaman qala.
Rəvamı Yaxşı ölə,
Yerində Yaman qala?! (3, s. 36).

Aşığın lirik qəhrəmanı öz məhəbbəti və səadətini qəniminə qarşı nəinki öz mərdimərdənə mübarizliyindən çəkinmir, hətta bəxtinə yağ kəsilən həmin qara gücə qarşı döyüşə hazır olduğunu belə gizlətmir:

Mən Aşığam bu daşa,
Könül qəmlə budaşa.
Elə vur ki, Yamanı,
Kəlləsindən bud aşı! (3, s. 95).

Sarı Aşıq yaradıcılığının, o cümlədən, onun bayatı lirikasının əsas obrazları, heç şübhəsiz, lirik "mən" ilə onun sevgilisi, yəni Aşıq və Yaxşı obrazlarıdır. Təsadüfi deyildir ki, məhəbbət və ayrılıq motivləri ilə yoğrulmuş bütün nümunələrdə adı çəkilsə-çəkilməsə, bu obrazlardan biri istər-istəməz digərini yada salır. Amma Aşıq obrazının, təbiidir ki, ehtiva dairəsi daha böyükdür. Çünki o, ustad aşığın eşq-məhəbbət mövzusunda olmayan başqa bayatılarının da baş obrazı sayılır. Yeri gəlmişkən, lirik "mən" obrazının mənəvi aləmi ilə yaxından tanış olmaq üçün Sarı Aşığın ictimai motivlərlə yoğrulmuş müxtəlif məzmunundakı bir neçə bayatısını nəzərdən keçirmək onun dünyagörüşünü anlamaq nöqtəyi-nəzərindən maraqlı material verir:

Mən Aşığam baxtı kəm,
Yar zülfünə bağ tikəm.
Fələyə neyləmişdim,
Fələk mənə baxdı kəm (3, s. 41).

yaxud:

Mən Aşıq özüm neynim,
Bu dərdə dözüm neynim.
Ah çəksəm aləm yanar,
Çəkməsəm, özüm neynim (3, s. 60).

Lirik qəhrəmanın öz taleyindən şikayətinin arxasında yalnız onun sevgisinin düyünə düşməsi və ayrılıq məşəqqətləri deyil, həm də zəmanəsinin ədalətsizliyi durduğunu aşağıdakı örnəklər daha aydın nəzərə çarpdırır:

Mən Aşıq üzüm qara,
Bağında üzüm qara.
İstərəm dosta varam,
Əlim baş, üzüm qara (3, s. 64).

yaxud:

Mən Aşıq Sultanbuda,
Naxələf Sultan buda.
Ölkə viranmı qaldı,
Sayılır sultan bu da?! (3, s. 57).

Göründüyü kimi, birinci misalda xalqın gün-güzəranının aşağı səviyyədə olduğu vurğulanırsa, ikinci misaldan ölkənin taleyinin yarıtmaz sultan əlində qaldığına üsyankar etiraz sədası yüksəlir.

Bəzi məqamlarda isə ustad aşığın düşüncə və sualları dünyanın sirləri və yaranışın səbəbləri haqqında müəyyən dünyəvi və dini təsəvvür və bilgilər çərçivəsindən çıxıb, dərin və mürəkkəb fəlsəfi mahiyyət kəsb edir. Məsələn:

Aşıq deyər yüz qandı,
Bir oxudu, yüz qandı.
Kəbə yıxsan, bir evdi,
Könül yıxsan, yüz qandı (3, s. 65).

yaxud:

Aşıq, yara dan hanı,
Bayqu yara dan hanı?
Aləmi haqq yaratdı,
Haqqı yaradan hanı?! (3, s. 65).

Amma istər fəlsəfi sualların cazibəsi və onların ağıllı, düşündürücü cavabları, istər mənəvi-əxlaqi dəyərlərin özünəməxsus bədii-estetik çalarları ustad aşığın poetik yozum və dəyərləndirməsində necə təsir bağışlayır-bağışlasın, onlar lirik "mən" in fırtınalı, bənzərsiz və sehrli sevgi yaşantılarının yerini verə bilmir. Bu amil bir daha onu sübuta yetirir ki, Sarı Aşıq lirikasının canı məhz bu ecazkar könüldən pərvazlanan sevgi bayatılarındadır. Buna bir daha əmin olmaq üçün onun məhəbbət yaşantılarını təbiət gözəllikləri ilə qarşılıqlı əlaqədə neçə məharətlə tərənnüm etdiyini diqqətlə müşahidə etmək zərurəti yaranır. Bu müşahidələr, eyni zamanda, Sarı Aşıq lirikasındakı bir sıra köməkçi obrazların (gül, bülbül, dağ, bağ, yaz, qış, ay, günəş, keyik, kəklik, tərhan, maral və s.) özünəməxsus yerini və rolunu müəyyənləşdirmək nöqtəyi-nəzərindən də əhəmiyyətlidir. Ən səciyyəvi örnəklərdən bəzilərinə diqqət yetirək:

Aşığam, deməmiş gül,
Həll oldu demə müşkül.
Ağzın açdı, bülbülə
Nə qaldı deməmiş gül?! (3, s. 105).

yaxud:

Bağda gül, yazıda gül,
Yazdığı yazı degil.
Bu il hicran ilidir,
Bülbülün yazı degil (3, s. 62).

Min illərlə istər xalq şeirində, istər klassik poeziyada gül və bülbül obrazlarını sevgi yaşantılarının təsirli çıxmasına xidmət elətdirən saysız-hesabsız deyimlərin və müqayisələrin, təşbəhlərin və istiarələrin arasında hər iki bayatının üçüncü və dördüncü bayatılarında ifadə olunan poetik fikirlər dərin səmimiyyəti və tərəvəti ilə seçilməkdədir.

Başı bəlgəli dağlar,
Dibi kölgəli dağlar.

Yol üstə gözlər Aşiq,
Nə vaxt el gəli, dağlar?! (3, s. 62).

yaxud:

Mən Aşığam yay bağlar,
Nar giləsin yay bağlar.
Qaşın, gözün təhrində
Usta gəlsə, yay bağlar (3, s. 107).

Birinci bayatıda dağların el-oba intizarlığına sevən könül həsrəti həmdəm tutulursa, ikinci bayatıda bağların yay cazibəsi müəllifin böyük məharəti sayəsində gözəlin naz-qəmzəsi ilə müqayisə olunur.

Mən Aşiq yazam yaz,
Al qələm, yaz, a Niyaz!
Bülbül gülün yarpağın
Saxlamış yaza niyaz (3, s. 98).

yaxud:

Yamansan, yaman, a qış,
Qaraynan yaman, a qış!
Kəsdin Aşiq yolunu,
Açmısan yaman ağış (3, s. 46).

Bu nümunələrin isə birincisində yaz fəslə ustalılıqla sevgi və vüsəl, ikincisində qış fəslə ayrılıq və həsrət rəmzi kimi mənalandırılır.

Sevgi yaşantılarını təsirli və təbii tərənnüm etmək üçün ay və günəş obrazlarından istifadə də həm şifahi, həm yazılı poeziyada geniş yayılmış üsullardandır. Amma söz sənətinin bu sahədəki zəngin bədii təcrübəsində ustad aşığın aşağıdakı poetik yozum və obrazlarına az-az rast gəlinər:

Aşiq deyər ləkə var,
Belin götür, ləkə var.
Üzünə ay demərəm,
Ay üzündə ləkə var (3, s. 93).

yaxud:

Ay haçan gördü günü,
Gör dərdi, gör düğünü.
Cənnətdə görməz Aşiq
Qoynunda gördüğünü (3, s. 75).

Bu özünəməxsus mənalandırmanı Sarı Aşiq bayatılarında diqqəti çəkən ənənəvi keyik və maral obrazlarına da şamil etmək olar. Aşiq ayrılıq və tənhalıq məşəqqətlərinin təbiətinə uyğun olaraq keyik və maral obrazlarının ənənəvi-rəmzi mənalarına özünəməxsus yeni çalarlar yükləyir. Bunu aşağıdakı misallardan hiss etmək o qədər də çətin məsələ deyil:

Dağlarda keyik mənəm,
Buynuzu əyik mənəm.
Bu dərdi ki, mən çəkdim,
Yaxşı ki, keyikmənəm (3, s. 62).

yaxud:

Bu dağda maral azdı,
Ovçu çox, maral azdı.

Ağlama, ala gözlüm,
Ölmərəm, mar alazdı (3, s. 86).

Bu örnəklərdə sonuncu qafiyə-cinas məqamına gələn “keyikməmə” – dəli-divanə olub dağa-daşa düşmək, özünü bölməmək, “mar alazdı” – ilan zəhərsizdi anlamları bayatının poetik-üslubi tutumunu zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Pirsultanlı S.P. Poeziyamızda Sarı Aşığın bayatı zirvəsi. Bakı: Azərənəşr, 2011, 156 s.
2. Bəhcət B. Sarı Aşığın bayatları. (transliterasiya və ön sözün müəllifi R. Xəlilov), Bakı: Səda, 2006, 98 s.
3. Sarı Aşıq. Bayatılar. “Azərbaycan” jur., 2008, № 7, s. 3-4.

**Azərbaycan Universitetinin dissertantı
e-mail: konulmammadova2019@gmail.com*

Konul Mammadova

The system of images Sari Ashug`s bayati

The article examines the system of images of bayati, which play an important role in the creativity of Sari Ashug, known as the “master of bayati” in Azerbaijani folklore. The author first classified the bayati of Sari Ashug according to their content and divided them into four parts: examples of love, separation, examples of nature singing, examples of rural pain and longing for the homeland, examples reflecting human morality and other spiritual values. This classification of Sari Ashug`s bayati created favorable conditions for the study their image system. In addition, the poetic features of the images of lovers included in the system of images are studied in the article.

Keywords: *Sari Ashug, bayati, system of images, poetics, classification, content.*

Кенуль Маммадова

Образная система баяты Сары Ашуга

В статье рассматривается образная система четверостиший-баяты, которые играют важную роль в творчестве Сары Ашуга, известного как «мастер баяты» в Азербайджанском фольклоре. Автор сначала классифицирует баяты Сары Ашуга по их содержанию и разделяет их на четыре части: любовь, разлука, воспевание природы, боль и тоска по родине, образцы отражающие человеческую мораль и другие духовные ценности. Эта классификация баяты Сары Ашуга создала благоприятные условия для изучения их образной системы. Кроме этого, в статье изучаются поэтические особенности образов влюбленных и др. входящих в образную систему.

Ключевые слова: *Сары Ашуг, баяты, образная система, поэтика, классификация, содержание.*